ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૭ • વર્ષ - ૨૦૨૧

કિંમત : ₹ ૪૦/-

ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૭ • વર્ષ - ૨૦૨૧

કિંમત : ₹ ૪૦/-

અભ્યાસલેખ સંપુટ

અનુક્રમણિકા

પીર શમ્સકૃત 'હંસ-હંસલીની વારતા' : મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇસ્માઇલી કથા

- *બળવંત જાની*

હું સાત-આઠ વર્ષનો હોઈશ. પડોશમાં અમારી નજીક નિમજી આણંદજી ચારણિયાનું ઘર હતું. બાજુમાં રજબઅલી ધારશી પરાણીનું. મારા દાદાજી પોપટલાલ જીવરામ જાની અમારા ગામમાં કમળાપુર (તા. જસદણ, જિલ્લો રાજકોટ) ત્રણ-ચાર ખોજા, ઈસ્માઈલી નીમજીબાપુ, રજુબાપુ, ઈસાબાપુ અને ખુશાલબાપુ ખાસ મિત્રો હતા. પાંચમા નગરશેઠ નરશીબાપુ અને ક્યારેક અમારી ઓસરીમાં સાંજના સમયે આ છ-સાત મિત્રોની મંડળી એકઠી મળે. ધર્મની, સમાજની વાતો થાય. ખોજાનું જમાતખાનાનું અત્યંત રમણીય બાંધણીનું ભવન અમારા ગામની શોભા હતી. એના જેવું ભવ્ય જમાતખાનું અન્ય સ્થાને ન હતું. એની બાજુમાં ખૂણામાં ખાનેશ્વર મહાદેવનું મંદિર. એ મૂળ મંદિરનો નાનકડો ઓટો અકબંધ રાખીને બાજુમાં જમાતખાનાનું નિર્માણ થયેલું. જોકે એ મહાદેવનું નામાભિધાન અમારા દાદાએ 'ખાનેશ્વર મહાદેવ' રાખેલું. મારા દાદાજીને કમળાપુરના ઘણા ઈસ્માઈલ વેપારીઓ સાથે દોસ્તી. મારા દાદાજી હંટરટ્રેનિંગ કૉલેજમાંથી દીક્ષિત થઈને વર્ષો સુધી કમળાપુરમાં શિક્ષક તરીકે રહેલા. બધા ઈસ્માઈલી એમને પોપટમાસ્તર તરીકે જ સંબોધે. એમનું માન-સન્માન પણ ખૂબ. ૧૯૫૨થી મોટાભાગના ઈસ્માઈલીઓ કરાંચી-પાકિસ્તાન ભણી નીકળી ગયેલા. છેલ્લે તો રજુબાપુ, મોતીબાપુ, ખુશાલબાપુ, અને ઈસા નાનજી એમ પાંચ-છ કુટુંબો જ રહેલા. પણ એ બધાના પત્રો સતત આવતા. નિમજીબાપુ તરફથી દર વર્ષે દિવાળી પછી ધોતિયું અને મલમલનું ઝભ્ભાનું કાપડ ભેટસ્વરૂપે આવે. આ પછી એમના સંતાનો પણ બરકતભાઈ, હબીબભાઈ આદિએ પરંપરાને જાળવી રાખેલી.

> **મારા દાદાજી હંટરટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી દીક્ષિત થઈને વર્ષો સુધી કમળાપુરમાં શિક્ષક તરીકે રહેલા. બધા ઇસ્માઇલી એમને પોપટમાસ્તર તરીકે જ સંબોધે. એમનું માન-સન્માન પણ ખૂબ. મોટા ભાગના ઇસ્માઇલીઓ કરાંચી - પાકિસ્તાન ભણી નીકળી ગયેલા**

બાલ્યાવસ્થાના એ દિવસોમાં મારા મનમાં એક સાંજનું દૃશ્ય અકબંધ રીતે જળવાયેલું પડેલું. ખુશાલબાપુની દુકાને હું દાદાજી સાથે બજારમાં નીકળેલો અને બેસેલો. ભાડલાથી કોઈ નાનજી સવજાણી નામના ઈસ્માઈલી બુઝુર્ગ આવેલા અને તેઓ 'હંસ-હંસલીની વારતા અને મૂળબંધનો અછોડો' સમજાવતા - કહેતા એમની પાસેથી પીળા પૂંઠાવાળી નાનકડી ચોપડીમાંથી વચ્ચે-વચ્ચે વાંચે અને કથે. સાંજનું એ દૃશ્ય મારા હૃદય ગહ્વરમાં ભંડારાયેલું. જતી વખતે એ ચોપડી મારા દાદાજીને આપતા કહેલું કે 'પોપટમારાજ નિરાંતે આખી વાંચજો'. મારા દાદાજીના પુસ્તકસંગ્રહમાં એ આજ સુધી સચવાયેલી. એનો મૂળ ઢાળ મનમાં છે પણ કોઈ જૂના ઈસ્માઈલી પાસેથી પુનઃ શ્રવણવાન કરવાની ઝંખના છે. કૅનેડામાં કોઈક ગાય છે એવા સમાચાર મને અમારા પરમ સ્નેહી પ્યારઅલી જીવા પાસેથી મળ્યા છે. કૅનેડાનિવાસી વિશ્વખ્યાત ગાયક સન્મિગ અલી સુંદરજી પણ ગાયકને ખોળે છે. વર્ષો પછી મને એ કથાકૃતિનો અભ્યાસ પ્રસ્તુત કરવાની ઈચ્છા થઈ એટલા માટે કે ઈસ્માઈલી પરંપરાના દીર્ઘ આખ્યાનમૂલક ગુજરાતી કથાકૃતિઓ વિશે બહુ સ્વાધ્યાય અને સંશોધન થયાં નથી. આપણી મધ્યકાલીન સાહિત્યની પરંપરામાં ચારણી અને ઈસ્માઈલી પરંપરાના આખ્યાન સદૃશ રચનાઓનો પરિચય પણ ઉમેરાવો જોઈએ.

મારા દાદાજીની પાસે સચવાયેલી મુક્તિ જૂની આવૃત્તિ-પ્રત અહીં સંપાદિત કરી છે. મૂળ પ્રતની જોડણીમાં-લિપિમાં કોઈ શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ કરી નથી. સાંપ્રતકાળે જીવંત પરંપરામાં આનો પાઠ સાંભળવામાં આવે, તો કંઠસ્થપરંપરાનું રૂપ અવલોકવાનું શક્ય બને 'ગોવરચંદનો આખિયાંન'માં એ શક્ય બનેલું. અહીં મૂળ જૂની મુદ્રિત પ્રતને જ વફાદાર રહીને સંપાદિત

કરીને એની વિષયસમગ્રીનો આસ્વાદ તથા એમાંના કથાઘટકોનો પરિચય કરાવવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

હજરત પીર શમ્સની મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના આખ્યાનના કુળની ૫૦૪ કડીની મધ્યકાલીન ગુજરાતી 'પ્રહ્‌લાદાખ્યાન'ને મળતી જ આ રચના છે. અહીં ભક્તપ્રહ્‌લાદની જ કથાને ભક્તિના માહાત્મ્યના સ્વીકાર માટે પસંદ કરવામાં આવી છે. પરંતુ ઇસ્માઇલી પરંપરામાં આ કથા એક વિશિષ્ટ અને નવા-જુદા જ અર્થદર્શન સાથે તેઓ આલેખે છે. અહીં સત્તાની પ્રાપ્તિ પછી રાજવી બનેલો પ્રહ્‌લાદ પણ મૂળ ધર્મને, એના સાહજિક માર્ગને ભૂલવાની, વિપથગામી બનવાની ભૂલ છે. પાછળ આવું કથાકથન આયોજન કરવાનો હજરત પીર શમ્સનો મુખ્ય આશય એ જણાય છે કે સત્તા એક ભારે મોટું દૂષણ છે, અધ્યાત્મ સાધનામાં બાધકરૂપ છે. એનું વળગણ મોહ અને મદથી માનવીને ભાન ભુલાવે છે. પરંતુ મૂળ આત્મા જો પોતે જ ઉચ્ચ હોય, ભક્તિ અને ભગવાનને વરેલો હોય તો અંતે એ વિનિપાતથી બચે છે. આમાં નિમિત્ત રૂપે હંસ-હંસલી બને છે. આમ મૂળ કથાનું અહીં ઇસ્માઇલ પરંપરામાં સર્વથા ભિન્ન એવું રૂપાન્તરણ છે તે સકારણ છે એટલું જ નહીં પરંતુ પ્રતીતિકર પણ છે. સાથે સાથે મૂળ હિન્દુધર્મની જે શ્રદ્ધા-આસ્થા છે, તત્ત્વજ્ઞાન છે તેનો જ આધાર આ નીજારી પરંપરાથી પણ જળવાયો જોવા મળે છે. ભારતીય તત્ત્વમતની દૃષ્ટિએ 'હંસ' આત્માનું પ્રતીક છે, એ શ્વેત છે, શુભ્ર છે, કેવળ મોતીનો ચારો ચરે છે. એટલે કે આત્મા પોતે હકીકતે એક વિશુદ્ધ તત્ત્વ છે, વિમુક્ત છે,

અમર્ત્ય ઈશ્વરની જ નજીક છે અને પ્રક્ષેપોથી મુક્ત બનેલો આત્મા બીજી કોઈ જ છાયા મોહમાયાને પોતાના પર પડવા દેતો નથી. 'શુદ્ધ મોતીનો ચારો'નો આવો નિહિત અર્થ છે. પ્રક્ષેપ્તથી મુક્ત એવો આત્મા મોહ-માયા-મદ-મત્સર જેવા છ રિપુઓથી સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત છે. મૂળ ભક્તના વિશુદ્ધ આત્મા પર સત્તામદનો ઓછાયો પડે ત્યારે એ પ્રક્ષેપનો ભોગ બને, પોતાના મૂળ સ્વરૂપની પ્રતીતિ ગુમાવે, ઓળખ ગુમાવે, મોહાદિનો ભોગ બને, એટલે એનો વિનિપાત થતો જાય. પરંતુ મૂળ સ્વત્ત્વ-તત્ત્વ પડ્યાં હોય તો કોઈક જાગૃતિની પળે એનો હંસરૂપી આત્મા ફરી મૂળ સ્વરૂપની પ્રતીતિ પામે છે. આવો આધ્યાત્મિક અર્થસંદર્ભ અહીં હંસ-હંસલીની કથાના સંદર્ભે અવલોકી શકાય છે. મને એ રીતે આ ઇસ્માઇલ ભારે રસપ્રદ અને અર્થપૂર્ણ જણાયું છે.

આ સાથે જ અહીં કથાનકમાં એના રચયિતા ઇસ્માઇલી સંપ્રદાયના 'મુખી' અને 'જમાત'ના શુદ્ધ સંસ્થારૂપને પણ સાંકળી લીધેલ છે. મુખી જમાતનો મુખ્યા છે, માર્ગદર્શક છે, સત્યશોધક અને સત્યનિષ્ઠ છે, એ ક્યારેય કોઈ પણ બાહ્ય સત્તાના દોર દમામને, એના ભયને કે લોભ લાલચને વશ થતો નથી. એની આ શક્તિ એમને એની 'જમાત'માંથી જ મળે છે. એ જમાત પોતે પણ જો કોઈ મોહ કે ભયને વશ થાય એવી ન હોય, ગમે તે પરિણામ આવે તે ભોગવવા તત્પર રહીને ન્યાય અને સત્યના ધર્મમાર્ગને ત્યાગ ન કરે એ અનિવાર્ય છે. તો જ એનાં જ બળ-સામર્થ્ય એના મુખીનાં બળ-સામર્થ્ય-નિષ્ઠા-નીડરતા બની શકે છે. આવી સાચી સાત્ત્વિક અને ધર્મનિષ્ઠ જમાત કેવી હોવી જોઈએ અને આવી જમાતના મિત્ર, પથદર્શક અને ધર્મદિશા દેખાડનારા ગુરુ જેવા મુખી પણ કેવા હોવા જોઈએ તે આદર્શને પણ અહીં આ આખ્યાનક તત્ત્વબોધાર્થસભર કથાકૃતિમાં આલેખવામાં આવ્યો છે.

સાચી સાત્ત્વિક અને ધર્મનિષ્ઠ જમાત કેવી હોવી જોઇએ અને આવી જમાતના મિત્ર, પથદર્શક અને ધર્મદિશા દેખાડનારા ગુરુ જેવા મુખી પણ કેવા હોવા જોઇએ તે આદર્શને પણ અહીં આ આખ્યાનક તત્ત્વબોધાર્થસભર કથાકૃતિમાં આલેખવામાં આવ્યો છે

જમાત અને મુખીમાં સમાજ અને સત્તા સામે, કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત વગદાર એવી સત્તા સામે પણ નિર્ભય બનીને તેનો સામનો કરવાનાં મૂળ નીજારી ઈસ્માઇલી પંથની સ્થાપનાના પાયામાં પડેલો છે. આ સંઘર્ષગાથા અડગતાના પાયામાં સદરુદીન પીર છે. ઈ.સ. ૧૪૩૦માં તેમની નિમણૂક ઘેલમી ઉપદેશક તરીકે થઈ અને નિજારી ધર્મ કે મહાપંથની પાટપૂજાની જે ઉપાસના હતી, એ સાથે

સંલગ્ન એવી ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ઉપદેશક કથાઓ તથા ભજનવાણીના આગમાદિના પ્રકારો હતા એનો પણ ઇસ્માઈલી પંથમાં સ્વીકાર થયો. આ મોટામાં મોટું અકલ્પ્ય સંઘર્ષ વહોરી લેતું પગલું હતું. પીર શમ્સના અનુગામી તરીકે એમને આ સંસ્કાર ગળથૂથીમાં મળ્યા અને મહાભારતના કુંતા-દ્રૌપદી-સહદેવ સાથે જ હરિશ્ચન્દ્ર તારામતી-ભક્ત પ્રહ્લાદ વગેરે ચરિત્રો પણ આ પંથમાં પણ દૃષ્ટાંત તરીકે આદર્શ મનાયાં. મધ્યકાળમાં જે કંઈ સાહિત્ય પ્રકારો ભક્તિપ્રધાન ગુજરાતી સાહિત્યના હતા, જેવાં કે આખ્યાન, જ્ઞાનાશ્રયી કવિતા, ભક્તિપ્રધાન રચનાઓ અને ભજનો તે આ પંથમાં તે જ રીતે પંદરમી જ સદીના નૂર સતાસાગર દ્વારા નિઝારી ઇસ્માઈલી સંતપરંપરામાં ઊતરી આવ્યાં. જ્ઞાનાત્મક પદ રચના, વેદાંતચર્ચા, અધ્યાત્મવાદ અને સિદ્ધાંત વગેરે 'ગિનાન' એટલે કે 'જ્ઞાન' નામકરણ રૂપે ઓળખાયા. સાંજી, પ્રભાતિયાં, ધોળ વગેરે પ્રકારો તથા તેમાં પ્રયોજાતા ઝૂલણા, હરિગીત જેવાં છંદો અને ઢાળો પણ ઇસ્માઈલી દ્વારા જમાતખાનામાં ગવાતાં રહ્યાં. એ પ્રજાએ મૂળ ઢાળ ગાનમાં આજે પણ જાળવી રાખ્યા છે. આપણે ગુમાવી દીધા છે.

'ગિનાન' જેમ વિશેષ એવી જાણીતી કે વર્ગ સંજ્ઞા પ્રચલિત બની તેમ રવેણી આગમ - ગુરુમાહાત્મ્યાદિ પણ આ પરંપરામાં આવ્યાં અને તે માટે તથા જ્ઞાન અને અધ્યાત્મના પાયાના સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરતા

'ગિનાન' જેમ વિશેષ એવી જાણીતી કે વર્ગ સંજ્ઞા પ્રચલિત બની તેમ રવેણી-આગમ-ગુરુમાહાત્મ્યાદિ પણ આ પરંપરામાં આવ્યાં અને તે માટે તથા જ્ઞાન અને અધ્યાત્મના પાયાના સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરતા તત્ત્વજ્ઞાનાશ્રયી પ્રકારો માટે નવી જુદી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજાતી થઈ, મારી દૃષ્ટિએ કથાત્મક સંદર્ભ 'મૂળબંધ' અને 'અછોડો' આવી સંજ્ઞાઓ છે. શબ્દકોશગત અર્થ કે વ્યવહાર પ્રયુક્ત અર્થથી આવા ભક્તિપ્રધાન કથાશ્રયી કાવ્યસ્વરૂપમાં પ્રયોજાતા 'મૂળબંધ' અને 'અછોડો'ના અર્થ ભિન્ન છે. ઇસ્માઈલી પરંપરાના પોતીકાં છે.

આટલી ભૂમિકા પછી એવં હજરત પીર શમ્સની 'મૂળબંધનો અછોડો યાને હંસ-હંસલીની વારતા' નામક કુલ ૫૦૪ કડીની આખ્યાનમૂલક વાર્તા રૂપની કૃતિની વિષયસામગ્રી સંક્ષેપમાં અવલોકીને આ કથાના કુળ-મૂળ અને પ્રયુક્ત કથાઘટકો તપાસવાનો અને એનો પરિચય કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

વિષયસામગ્રીનો પરિચય

ઇમામ કેવળાશીને સદગુરુ જાણો અને નરનંદ ગોકુળના ગોવિંદના ગુણ ગાઓ. શૂન્યકાળમાં તે બાળકનું વીમરસ હતું તે પ્રમાણ (આધારરૂપ મૂળ ગ્રન્થ)માં જણાવ્યું છે. ગુરુ શમ્સે આ વિશે ચિંતન કરી જાણ્યું છે કે તે વીમરસ પ્રમાણમાં લખ્યું છે. આ ગુરુનર તે જ અલી છે, તે કેવળાશી સતગુર બ્રહ્મા પ્રમાણ છે. (એ અનુસાર) પ્રથમ કહેતા (કૃત) યુગમાં આવ્યા પછી શૂન્યકાળમાં તે ઇમામ કેવળાશી તરીકે ઓળખાયા. એ કૃતયુગમાં સતગુરુ બ્રહ્માજી તરીકે ઓળખાયા અને તેમના વડે સજીવ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવી અને શૂન્યકાળ (=અકાલ, નિરંતર વ્યાપ્ત કાળનું આદિ)માંથી ચાર કલ્પની રચના કરી અને ત્યાં અનંત કરોડી અવતાર ધર્યો. હરિના અપ્રગટ (ગુપ્ત) રૂપના આરંભ-અંતને કોઈ જ સીમા નથી તેની જ સાક્ષી આ કથાકૃતિ 'મૂળબંધ'માં સાર રૂપે છે. શૂન્યકાળમાંથી જ્યારે ગુરનર દ્વારા ચાર કલ્પની રચના કરી ત્યારે અનંત દેવે અવતાર લીધો અને પછી ચાર કલ્પની રચના કરીને હરિએ અવતાર ધર્યો. તેમણે નૃસિંહના રૂપ ધારણ કરીને ભક્તને ઉગાર્યો. 'મૂળબંધ'ની વાત આ કડવક (કડવાં, કડીઓમાં દર્શાવ્યા) માં લખી પછીના પ્રમાણરૂપ કડવાં લખ્યા છે. હે મુનિવરો, તમે શમ્સની વાણી સાંભળો અને તેમાં આલેખાયેલી-કહેવાયેલી ભક્ત પ્રહ્લાદની કથા (વખાણ, વ્યાખ્યાન, આખ્યાન) છે તે હવે સાંભળો.

પ્રહ્લાદનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે મહારાજ હિરણ્યકશ્યપ દેવનંદ નામના જોશી (બ્રાહ્મણ)ને (જન્મના ગ્રહ, જન્માક્ષર અને ભાવિ જાણવા) મળ્યા અને કહ્યું, 'દેવચંદ જોશી, સાંભળો આજ રાતે મારે ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે. તેની જન્મોતરી બનાવો. એનું નામ ગોતી આપો.' (જોશીએ જન્માક્ષર માંડી જણાવ્યું કે બાળકનો જન્મ) મૂળનક્ષત્રમાં માગશર માસની આઠમે થયો છે. હે હિરણ્યાકંસ (હિરણ્યકશ્યપ) સાંભળો. આ પુત્રથી તમારો ઘાત થશે.' જ્યારે રાણીને મહેલમાંથી શીખ, આવી સલાહ આપવામાં આવી ત્યારે હરિ એની વહારે આવ્યા. રાણીને વનવાસ આપ્યો ત્યારે એમની પાસે નારાયણ આવ્યા, નૃસિંહ (નરસંગ) આવ્યા અને બાળક તરીકે જન્મેલા પોતાના ભક્તની રક્ષા કરવા ગુપ્ત રીતે ત્યાં સમીપે જ રહ્યા. રાણી જેનું નામ કેસર હતું તે કજલી (કદળી) નામના વનમાં આવ્યાં. રાત થતાં વાનર-રીંછ હાહાકાર વરતાવવા લાગ્યા. (બાળક ત્યારે ત્રણ વાસાનું-દિવસનું- હતું) ત્યારે માગશર સુદ

અગિયારસ આવી. પ્રહ્‌લાદનો જન્મ (ઉછેર આમ) વનવાસમાં થયો ત્યારે હરિએ પોતે જ સુયાણી રૂપ લીધું અને કેશર પાસે આવી બેઠા. રાણી બોલ્યાં, 'આ વનમાં તો કોઈ દાસ-દાસી નથી (ત્યાં અહીં આવી ચડેલી) તું કોણ છે ?' તે બોલી; 'હું સુયાણી છું. મારું નામ અજબ સુયાણી છે.' કેશરરાણી આ સાંભળી હરખાયાં. આ સાથે માગશર માસની આઠમ અને બુધવારે મૂળ નક્ષત્ર હતું. ને સૂયાણી બનેલા હરિએ પ્રસૂતિ કરાવી, જન્મતા બાળકની નાડ કાપી. આમ હરિ છ રાત સુયાણી બનીને રહ્યા ને સેવા કરી. આસોપાલવના વૃક્ષે પારણું બાંધ્યું. કામધેનુનાં દૂધ પાયાં. ગાયના ગોવાળિયા રાજા પાસે આવ્યા ને કહ્યું, 'રાજાજી, વનમાં એક બાળક રમે (ઉછરે) છે. તે બાળક રૂડું-રૂપાળું અને રળિયામણું છે. આપ એને મહેલમાં રાખો.' આ વાત સાંભળી રાજા શિકારે ચડ્યા ત્યાં અનેક રૂમી-હબશી (=ભીલ) મળ્યા. રજાના હાથી ઘોડા ભાગ્યા. ત્યારે રાજાએ બ્રાહ્મણને પૂછ્યું આ બધું શું થયું ? હાથી ઘોડા કાબૂમાં કેમ રહેતા નથી અને ભાગી છૂટે છે.' જોશી કહે 'હે રાજા, તમે ફરી વનમાં જાવ અને સ્તુતિ કરી (ભીલોની આધીનતા સ્વીકારો' ત્યારે રાજાજી ફરી વનમાં ગયા, એક રાત વનમાં રહ્યા અને ઘણી વિનંતી કરી બાળકને વનમાંથી નગરમાં લાવ્યા. કાશ્મીરની મધ્યમાં, ક્ષીર સાગર પર રાજા હિરણાકંસનું રાજ છે. રાજાએ પંડિતને કહ્યું, 'વિચારીને કુંવરનું નામ પાડો' જોશીએ જોશ જોયા અને કહ્યું, 'રાજાજી, આનું નામ પ્રહ્‌લાદ પાડો પણ આ કુંવર તમારા કામ વણસાવશે. આથી આ કુંવર અણમાનીતી રાણીના હાથમાં મૂકો. એ કુંવરની ઘાત કરશે. (જોશીએ પંડિતે રાજાજીને આવું ઘણું કહ્યું. રાજાએ ઘણું ખાધાખરચ (પુરસ્કાર, દાન) આપ્યું જગો નામનો જોશી મુલતાનમાં વસતો હતો.

'આ કુંવર તો તમારો જ ઘાત કરશે. જેના ઘરે ઉગમણેથી આથમણે સુધીનું રાજ્ય છે, લાખો હાથીઘોડા છે તે રાજા હિરણાકંસ જ મોટો દેવ છે. હે કુંવર, તું એની સેવા કેમ કરતો નથી ?' ત્યારે કુંવરે કહ્યું; 'જગતમાં આવા રાજાઓ તો કાયમ આવે છે અને જાય છે

પ્રહ્‌લાદ જ્યારે પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે પાટી લઈને ભણવા ગયા. બહુ નિશાળિયા ભણતા હતા એ નિશાળમાં કુંવર પ્રહ્‌લાદ આવ્યા. ત્યાં બધા જ (નિશાળિયા) હિરણાકંસનું નામ જ ભણતા હતા પરંતુ કુંવર નૃસિંહનું નામ લેવા લાગ્યો. નૃસિંહ સિવાય બીજું કોઈ નામ એની જીભે ચડતું ન હતું. શિક્ષકે હિરણાકંસનું નામ લખવા કહ્યું ત્યારે કુંવરે નૃસિંહનું નામ લખ્યું. સર્વેને પણ મારી મારી કુંવરે તત્કાળ નૃસિંહનું નામ લખાવ્યું. શિક્ષક પાછા ફર્યા બીજું જૂઠું જ કામ પ્રહ્‌લાદનું જોયું અને વિચાર્યું, 'આ કુંવર તો મોટા કાળ જેવો છે. એણે તો મારી આખી નિશાળ વણશાણી, બગાડી નાખી આમ વિચારી એણે કુંવરને કહ્યું, 'તું કેમ ભૂલ કરે છે ? તારા બાપનો જે દુશ્મન છે એનું નામ તું લખે છે, અને બધા પાસે લખાવે છે.' ત્યારે કુંવરે શિક્ષકના માથે પાટી મારી કહ્યું; 'અલ્યા પંડિત, હરિને વળી દુશ્મન કહેવાય ? જેણે આ ધરતી, આકાશ, પવન, પાણી, પ્રકાશ, જીવસૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું (એને દુશ્મન કહેવાય ?) હરિના ચરિત્રનો કોઈ અંત નથી. હરિના નામથી તો આપણા શરીરનાં અંગ પાવન થાય છે. એને હે અંધ ! તું દુશ્મન કેમ કહે છે ?' શિક્ષકનું માથુ ફૂટ્યું, લોહી વહેવા લાગ્યું. બધા બ્રાહ્મણો ભેગાં મળી રાજદરબારમાં ગયા અને પોકારવા લાગ્યા; અરે રાજા તારા કુંવરે બ્રાહ્મણની હત્યા કરી છે. બ્રાહ્મણના માથામાં પાટી મારી છે. એના માથામાંથી લોહી ટપકે છે. હવે તમે જ કહો રાજાજી આવા કુંવરને પંડિત (શિક્ષક) શું કરે ? હે રાજા, તારો જ જે દુશ્મન છે તે હરિનું તમારો કુંવર નામ લે છે. પચાસ વાર પાટીમાં લખાવ્યું તો બધીમાં શ્રીનૃસિંહનું નામ લખ્યું. 'પંડિતે ત્યારે કહ્યું, 'તું હરિનું નામ લેવાનું તજી દે. એનું નામ લખવાનું તારે શું પ્રયોજન છે ? 'ને ત્યારે એણે માથામાં પાટી મારી.' આ સાંભળી હિરણાકંસને રીસ ચડી. દશ-વીસ જણને કુંવરને પકડી લાવવા મોકલ્યા.' તમે કુંવરને પકડી લાવો. કહો કે તારા પિતા બોલાવે છે. અમે જ એને જે વાત બની તે પૂછીને જાણીએ.' આથી કુંવર જ્યાં પાટી લઈને જતો હતો ત્યાં જઈ કુંવરને કહ્યું, 'કુંવર, તમે અમે કહીએ છીએ એ પ્રમાણે કરો. તમે જેનું નામ લખ્યું છે તે તમારા પિતાનો દુશ્મન છે. ત્યારે કુંવરને રીસ ચડી અને દશ-વીસ પાટી પંડિતને મારી જે કારણે વેદની વાણી પણ બળી જાય તેને ગુરુને માર્યાની હત્યા લાગે. ત્યારે હવે બ્રાહ્મણે કહ્યું, 'આ કુંવર તો તમારો જ ઘાત કરશે. જેના ઘરે ઉગમણેથી આથમણે સુધીનું રાજ્ય છે, લાખો હાથીઘોડા છે તે રાજા હિરણાકંસ જ મોટો દેવ છે. હે કુંવર, તું એની સેવા કેમ કરતો નથી ?' ત્યારે કુંવરે કહ્યું; 'જગતમાં આવા રાજાઓ તો કાયમ આવે છે અને જાય છે. રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. રાજ્ય ફના-ખુવાર થાય છે. તમને બધાંને જેણે સર્જ્યા છે તે નૃસિંહ ભગવાન પોતે જ શ્રીનારાયણ છે. એ પ્રભુ જ મારા પ્રાણમાં વસે છે. દુષ્ટ એવા રાજાનું મુખ અમે શા માટે જોઈએ ? 'કુંવર

આવાં વચન બોલ્યા ત્યારે થયું આવા કુંવરનું નામ જ લેવા જેવું નથી. પ્રહ્‌લાદનું તો ચિત્ત જ ફરી ગયું છે કે તે ઘેલી-ઘેલી વાતો કરે છે.

પછી કુંવર રાજદ્વારે આવ્યો. જમ જેવો હિરણાકંસ ઊભો થયો ને પ્રહ્‌લાદ પાસે જઈ ઊભો રહ્યો અને પૂછ્યું, 'તમે પાટીમાં શું લખ્યું છે તે મને વાંચીને સંભળાવો.' ત્યારે પ્રહ્‌લાદે પાટી જ રાજાજીના હાથમાં પકડાવી દીધી. હિરણાકંસને રીસ ચડી. કુંવરને એને દશવીસ પાટી ફટકારી કહ્યું; 'હાંરે કુંવર તમે આપણા દુશ્મનનાં નામ લખવાનાં કામાં કરો છો ? તું એ નામ લેવાનું છોડી દે. નહીં તો હું તને મારીશ.' કુંવર કહે; 'નૃસિંહનું નામ લેવાનું શા માટે અમે તજીએ ? એના હાથમાં જ સમગ્ર સૃષ્ટિનાં કામ છે.' ત્યારે હિરણાકંસ બોલ્યો; 'આ કુંવરને પકડી મારી નાખો.' ત્યારે કુંવરને પાણીમાં ડુબાડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો તો નૃસિંહ કુંવર પ્રહ્‌લાદની વહારે ધાયા. હંસ ઊડતા-ઊડતા ત્યાં આવ્યા અને કુંવરને પકડી પોતાની પાંખમાં ત્રણ દિવસ રાખ્યા. પછી હંસે કુંવરને સલામત રીતે માતા કેસર પાસે લાવીને મૂક્યો. કુંવર પ્રહ્‌લાદ નૃસિંહ-નૃસિંહના ગુણ ગાવા લાગ્યા. નૃસિંહના ગુણ ગાતો, નામ સ્મરણ કરતો કુંવર પ્રહ્‌લાદ દરબારમાં આવ્યો ત્યારે હિરણાકંસે કહ્યું; 'તું નૃસિંહનું નામ લેવાનું તજી દે તો હું તારું બધું કહ્યું કરીશ, તારાં બધાં જ કામ કરીશ (તારી ઇચ્છાઓ પૂરી કરીશ. ત્યારે પ્રહ્‌લાદે કહ્યું; 'તમારે મારો ઘાત કરવો હોય તો કરો પરંતુ હું તો મારા મુખે શ્રીનૃસિંહનું જ નામ લઈશ.'

હિરણાકંસે પાડાની ખાલ મગાવી તેમાં પ્રહ્‌લાદને સીવી લીધો અને ડુંગર પર મૂકી દીધો અને રાજાએ વિચાર્યું. હવે ભલે નૃસિંહ એની વહારે ધાય ! ત્યારે પાડાની ખાલ ફાટી, પ્રકાશ થયો અને ભમર ઢોલિયો હાજર થયો

ત્યારે હિરણાકંસે પાડાની ખાલ મગાવી તેમાં પ્રહ્‌લાદને સીવી લીધો અને ડુંગર પર મૂકી દીધો અને રાજાએ વિચાર્યું. હવે ભલે નૃસિંહ એની વહારે ધાય ! ત્યારે પાડાની ખાલ ફાટી, પ્રકાશ થયો અને ભમર ઢોલિયો હાજર થયો. માતા કેસરે આવીને જોયું તો કુંવર ભમર ઢોલિયે સૂતેલા ! કુંવરે કહ્યું; 'માતા, તમે મારી ચિંતા કેમ કરો છો ? મારી પાસે તો ભગવાન નૃસિંહ છે, તમે નિરાંતે તમારા મહેલમાં જાવ.' આમ ત્રણ દિવસ ગયા તે પછી કુંવર પ્રગટ થયા (નગરમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે) ચોકીદાર પકડીને રાજદરબારમાં રાજા પાસે લાવ્યા પરંતુ કુંવર પ્રહ્‌લાદ તો નૃસિંહનું નામ રટતા જ રહ્યા. ત્યારે હિરણાકંસ બહાર નીકળ્યો અને કુંવરે નૃસિંહને પોકાર્યા. હિરણાકંસે કહ્યું; 'મારું કહેવું માન નહીં તો હું તને મરાવી નાખીશ.' પ્રહ્‌લાદ કહે, 'તમારે કરવું હોય તે કરજો. તમને તમારા ધર્મની આણ છે.'

ત્યારે હિરણાકંસે લોઢાની ઘાણી મગાવી એમાં પ્રહ્‌લાદને બેસાડ્યો એ સાથે લોઢાની ઘાણી ભાંગી અને એના નવ કટકા થઈ ગયા. હિરણાંકસ કોપ્યો અને દારૂ પાઈને હાથીને છોડ્યો. મદથી મસ્ત હાથી પ્રહ્‌લાદ સામે ધસ્યો. પ્રહ્‌લાદ એમને નમી પડ્યો. જેના શરીરમાં જ હરિ વસે છે એને કેસર નામનો આ હાથી પોતાના પગ તળે કેવી રીતે ચગદે ? ત્યારે લોકો ટોળે મળ્યા અને કહેવા લાગ્યા, નૃસિંહ દેવ જ સાચા છે. ત્યારે હિરણાકંસે મોટો ખાડો ખોદાવી એમાં પ્રહ્‌લાદને દટાવ્યો ત્યારે હરિએ એ ખાડામાં જ મોટી બજાર ખડી કરી દીધી. ત્રણ દિવસ પછી પ્રહ્‌લાદ ફરી નગરમાં આવ્યા તો નગરજનો એમને જીવતા થયેલા જોતાં જ ભયભીત બની ભાગવા લાગ્યા. પ્રહ્‌લાદ માતા પાસે આવ્યા. લોકો ભયમુક્ત બન્યા અને પ્રહ્‌લાદ પાસે આવી તેમને નમી પડ્યા. ત્યારે માતાએ કહ્યું, 'પુત્ર પ્રહ્‌લાદ, અમારું કહેવું સાંભળો. તમારે નૃસિંહને જ ભજવા હોય તો મનમાં જ ભજો પરંતુ બહાર તમે તમારા પિતાના નામનું રટણ કરો. તમારા ઉપર ઘણાં દુઃખ પડ્યાં છે, એથી આટલું મારું કહ્યું તમે માનો. ચાર દિવસ તમે તમારી મક્કમતાના પંથમાં આમ ઢીલા પડો (તો તમારા પિતાનો ક્રોધ શાંત થશે.)' ત્યારે પ્રહ્‌લાદ બોલ્યા; 'માતા, તમે વાતનું (તત્ત્વ)નું મૂળ જાણતાં નથી. મારે માથે તો શ્રીનૃસિંહ હાજરાહજૂર બેઠા છે.' આની ખબર હિરણાકંસને પહોંચી ત્યારે એને વિમાસણ થઈ, એણે ધાર્યું કે મારું નામ જો હિરણાકંસ હોય તો હું એને મારી નજરની સામે જ બળાવી નાખું ! આમ વિચારી સમગ્ર નગરમાંથી છાણાં મગાવી તેનો ઢગલો કરી આગ મુકાવી. તેમાં પ્રહ્‌લાદને બેસાડ્યો. ત્યારે પ્રહ્‌લાદ પર નૃસિંહ ત્રૂઠ્યા. એમણે શીતળ જળની વૃષ્ટિ કરી. હિરણાકંસે નગરમાં સાદ ફેરવેલો કે હોય એટલાં છાણાં હોળીમાં નાખો. માતા કેસર રડવા લાગ્યાં. ત્યાં મનુશુધન બ્રાહ્મણ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો. આજ તો હોળી પ્રગટાવી રાજાજીએ એમાં કુંવરને સીંચાવ્યો છે. મારો પ્રાણ વ્યાકુળ થાય છે. ત્યારે બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો. રાજાની આજ્ઞા પાળી તમે હોળી વધાવો પરંતુ મનમા શ્રીનૃસિંહનું સ્મરણ કરો. (એ તમારા પુત્રને જરૂર ઉગારી લેશે.) હિરણાકસે રાણીને કહ્યું; 'તારો પુત્ર જ મારા માટે

મોટો કાળરૂપ છે. પરંતુ પ્રહ્લાદની વહારે શ્રીનૃસિંહ ધાયા. (અગ્નિ વચ્ચે એમણે પ્રહ્લાદને જીવતો રાખ્યો.)

સવાર થયું કે પ્રહ્લાદ રાજ દરબારમાં આવ્યા. હિરણાકંસ વિચાર કરી બોલ્યા; 'આજ હવે તમે જે માગશો તે આપીશ. હાથી, ઘોડા, ગરથ-ભંડાર જે જોઈએ તે માગો.' ત્યારે પ્રહ્લાદે રાજાજીને કહ્યું; 'મારી વાત સાંભળો. આ આખું રાજ્ય જ હવે તો મારા હાથમાં છે. (તમે મને શું આપવાના ?' ત્યારે હિરણાકંસને ક્રોધ ચડ્યો. એમણે ચોસઠ ગજ ઊંચો લોખંડનો થાંભલો મંગાવ્યો. એને ધરતીમાં ગોદાવ્યો. બાવન ગજ બહાર રખાવ્યા. ચોપાસ છાણાં નખાવી આગ પ્રગટાવી, થાંભલો તપાવ્યો. અગ્નિજવાળા એક જોજન જેટલી ઊંચી ઊઠી. આમ કરી પછી આજ્ઞા કરીઃ 'નૃસિંહને ભજનારને આ ધગધગતા થાંભલા સાથે બાંધો. પછી જોઈએ નૃસિંહ કેવાક એની વહારે ચડે છે !' દૈત્ય જેવો પિતા કહે છે એવો અગ્નિ કરો કે કુંવર દાઝી મરે. પરંતુ જ્યારે પ્રહ્લાદને સ્તંભ સાથે બાંધ્યો ત્યારે એણે નૃસિંહને સાદ દીધો. (અને આશ્ચર્ય થયું. આગથી લાલચોળ થયેલા) થાંભલા પર કીડી ચડી ચાલી રહી છે. આ જોતાં જ પ્રહ્લાદે સામેથી જ થાંભલાને બાથ ભરી. પ્રહ્લાદ કહેવા લાગ્યો કે સ્વામી ! હવે પ્રગટ થાવ. દૈત્યને મારો અને એને હવે નિરાશ કરો.

પ્રહ્લાદનાં સ્તુતિ સમાન વચનો સાંભળીને એ સમયે ત્યારે થાંભલો ફાટ્યો. ભગવાન નૃસિંહ પ્રગટ થયા. આ જોઈ લોક દંગ થઈ ગયા. કેટલાક દોડતા-દોડતા રાજદ્વારે પહોંચ્યા અને નૃસિંહ (આવ્યા) નૃસિંહ (આવ્યા) એમ પોકારવા લાગ્યા. રાજા પ્રહ્લાદને ઉગારવા આવ્યા ત્યારે હરિ બોલ્યા; 'હે દૈત્ય! તું મારી વાત સાંભળ. ભક્ત પ્રહ્લાદને તે ઘણું કષ્ટ આપ્યું છે.' હિરણાકંસ બોલ્યો; 'મારું કહ્યું કરતો ન હતો એટલે તો હું એને મારતો હતો.' ત્યારે નૃસિંહ બોલ્યા; 'હિરણાકંસ હવે તો હું જ તને ચોક્કસ મારીશ.' દૈત્ય કહે; 'સ્વામી, તમારું મને આપેલું વરદાન યાદ કરો. હું તો મારા રાજ્યમાં મારું રાજ્ય કરું છું. તમે મને (હું કોઈ પશુ પ્રાણીના હાથે) નહીં મરું એવું અવિચળ વરદાન આપ્યું છે. તમે જ મને કેવી રીતે મારશો ? ભગવાનશ્રી શંકરે મને વચન-કોલ દીધો છે. (રાત્રે કે દિવસે, ઘરમાં કે ઘરની બહાર) કે કોઈ પણ સ્થાનકે મને કોઈ મારી નહીં શકે.

ગુરુબ્રહ્માએ સતવચન (શકી કોલ)- સાક્ષીભાવનું વચન આપ્યું છે કે કાંકણમાં જ ભક્તોના બોલ છે.' ત્યારે ભક્ત પ્રહ્લાદે વિચાર કરી પૂછ્યું; 'સ્વામી, કેવી રીતે ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવું ?' ત્યારે બ્રહ્માએ વેદનું જ્ઞાન આપ્યું

સાંજની વેળા થઈ (ન દિવસ ન રાત) ત્યારે હરિએ હાથ વધાર્યા (વિશિષ્ટ એવું દેવનરપશુનું રૂપ ધર્યું) નર-સિંહ બની બોલ્યા : 'સાંભળ હિરણાકંસ, મેં તને આપેલા વરદાનનું વચન પાળું છું (અને તારો નાશ કરું છું.) (મારું આ નૃસિંહ એવું રૂપ) નથી પુરુષ નથી નારી (તને મારી નાખતાં શસ્ત્રરૂપે નખ) નથી લોખંડનું નથી લાકડાનું શસ્ત્ર, (હું તને) નખથી વિદારું છું. શંકર તારી વહારે ધાયા અને જે કોલ (વરદાન) આપેલા તેનું પણ પાલન કરું છું. બોલ હિરણાકંસ ! અત્યારે દિવસ છે કે રાત ? (આ તો સાંજ છે) કહે ધરતી છે કે આકાશ ? (નથી ઘરમાં કે આકાશ નીચે ઘરની બહાર કેમકે ઉંબર પર છે) 'નખથી એના પેટને ચીરી નાખ્યું ને કહ્યું નૃસિંહરૂપ લીધેલા હરિએ; 'હિરણાકંસ તને આપેલા કોલ પાળ્યા છે.' દૈત્યને મારી (નૃસિંહ) પ્રહ્લાદ પાસે બેઠા અને બોલ્યા; 'કુંવર પ્રહ્લાદ, હવે તમે રાજસિંહાસન પર બેસો.' ત્યારે બધી રૈયત એમને સલામ કરવા (નમવા) લાગી બધા નૃસિંહનું નામ જપવા લાગ્યા.

ભક્ત પ્રહ્લાદ ત્યાં હવે ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે છે. ભક્ત પ્રહ્લાદ પ્રમાણ બોલે છે. અને કહે છે; 'અમારે ગતમાં કાંકણ બંધાવવા છે.' ત્યારે નૃસિંહ કહે છે; 'એ વાતમાં જ સતગુરુ બ્રહ્માનું કામ છે.' ત્યારે સતગુરુ બ્રહ્મા બોલ્યા; 'ધર્મનું આચરણ કરશો તો ભવપાર ઊતરશો. અમે ગુરુબ્રહ્માએ સતવચન (શકી કોલ)- સાક્ષીભાવનું વચન આપ્યું છે કે કાંકણમાં જ ભક્તોના બોલ છે.' ત્યારે ભક્ત પ્રહ્લાદે વિચાર કરી પૂછ્યું; 'સ્વામી, કેવી રીતે ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવું ?' ત્યારે બ્રહ્માએ વેદનું જ્ઞાન આપ્યું અને કહ્યું; 'અલી સત્‌ની સૂઝ-નજર જ ભક્તને તારે છે. સતગુરુએ જ ભક્તોને વેદ ભણાવ્યો છે. ત્યારે જ હરિએ અમરતાનું રહસ્ય (અમરભેદ) જણાવ્યું છે. ત્યારે હરિના ભક્તને પાટે બેસાડ્યો અને પાટપૂજાનો મોટો ઉત્સવ ઉજવાયો છે. છ મહિના વ્રત કરજો. બધી ગત મળીને જ ધર્મનો વહેવાર કરે છે. આમ ભક્ત પ્રહ્લાદ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે છે. તપની ક્રિયા કરે છે. ધર્મનો વિસ્તાર વધારવા ભક્ત પ્રહ્લાદે કાંકણ બંધાવી પાટપૂજા કરી. આ પછી જે કોઈ રાજા પ્રહ્લાદ પાસે આવે છે તે કાંકણ બંધાવી ગુરુના દાસ બને છે. ત્યારે (એ યુગમાં) ગુરુનું સતગુર બ્રહ્મા એવું નામ છે અને તેનું થાનક ક્ષીરસાગર વચ્ચે આવેલા

દ્વીપ પરના નગરમાં છે. ત્યાં બધાં નૃસિંહની ભક્તિ કરે છે, ભક્ત પ્રહ્લાદને પાય પડે છે ત્યારે ગુરમુખે સહુ દાન કરે છે, પરસ્ત્રીને માત સમાન માને છે. જે પતિવ્રત ધારણ કરતી સ્ત્રી હોય, પૂજન હોય એને રતીભાર પાતક લાગતા નહીં.

વરાણી

સત સંતો સહુ આવે છે અને ગુરનરના પાય પૂજે છે. ગત (ગંગા)માં આવી કરગરે છે અને સત્યને આધીન રહે છે. સાહેબનાં નામ સાંભળે તે હાથીનાં દાન જેટલાં પુણ્યલાભ પામે છે.

ત્યારે પાટપૂજા સતવંતા દાન દે છે. હરિએ જ કુંવર પ્રહ્લાદને રાજગાદીએ બેસાડ્યો અને એણે નગરનાં બધાં કર્તવ્યો પૂર્ણ કર્યાં.

ત્યાં પંદર કરોડ જીવને માટે ત્રણ મોટા મુખીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી: એક શામલદાસ, બીજા ત્રિકમ અને ત્રીજા કેશવ.

ત્યાં હંસપુરી નામની નગરી છે. તેમાં ત્રિકમ મુખી કહેતાં મુખ્ય સરદાર છે. તે મનમાં અપાર ગુમાન (અભિમાન) રાખે છે. ત્યારે શ્રીનૃસિંહ દ્વારે આવી ચડ્યા. તે સમયે કુંવર પ્રહ્લાદ પણ આવી પહોંચ્યા. ગુરનર બેઠા હતા ત્યાં પ્રહ્લાદ આવ્યા. ગુરનર કહે; 'રાજા પ્રહ્લાદ હવે તૈયાર રહેજો. (તમારી કસોટી થશે.) સાચા હશે તે જ પાર ઊતરશે.' આટલું કહી ગુરનર તો ચાલ્યા ગયા પરંતુ રાજાએ પોતાના ચિતમાં આ વાત રાખી લીધી.

રાજા પ્રહ્લાદે ધર્મનો મર્મ જાણ્યો કે ગુરનર જે વાણી બોલ્યા તે જ પ્રમાણ છે. પછી પ્રહ્લાદે તપ આદર્યું, ગુરુજીને માન આપ્યું પરંતુ જે પૂર્ણ સતપંથી હોય તે જ ગુરુનું પૂરું ઇમાન લાવે છે. ગત માંડી રાજા તપ કરે છે, વ્રત કરે છે, ભક્તિ કરે છે

વરાણી

ત્યારે જ રાજા પ્રહ્લાદે ધર્મનો મર્મ જાણ્યો કે ગુરનર જે વાણી બોલ્યા તે જ પ્રમાણ છે. પછી પ્રહ્લાદે તપ આદર્યું, ગુરુજીને માન આપ્યું પરંતુ જે પૂર્ણ સતપંથી હોય તે જ ગુરુનું પૂરું ઇમાન લાવે છે.

ગત માંડી રાજા તપ કરે છે, વ્રત કરે છે, ભક્તિ કરે છે. આ સમયે માનસરોવરમાં માણેકચંદ અને કપૂરી નામનાં હંસ-હંસી રહેતાં હતાં એને ગુરુએ રાજાની પૂર્ણ પરીક્ષા કરવા મોકલ્યા. તે રાજા પાસે આવી બોલ્યાં; 'રાજા, માનસરોવરે દુષ્કાળ પડતાં અમે તારે દ્વાર આવ્યાં છીએ. તમે અમારી સંભાળ રાખજો.' રાજાએ હંસોને વાડીમાં ઉતારો આપી હીરા, મોતી, માણેકનો ચારો આપ્યો તેમની સેવા કરવા ચાર જણ રાખ્યા.

આમ કરતાં છ મહિના વીતી ગયા ત્યારે હંસોએ માનસરોવર પાછાં જવા રાજદ્વારે આવી રાજાની વિદાય માટે રજા માગી ત્યારે રાજાએ ત્રણ મુખીઓને બોલાવી તેમની પરીક્ષા લેતા કહ્યું; 'હંસ-હંસી અમારી ફૂલવાડીમાં છ માસ રહ્યાં ને હવે પાછાં જવાની રજા માગે છે.' ત્યારે રાજાએ કહ્યું, 'હું બન્નેને માનસરોવર જવા નહીં દઉં. એકને અહીં જ રહેવું પડશે. અને પછી સાત દિવસ રહી જવા જણાવ્યું. સાત દિવસ પૂરા થયે હંસ-હંસી ફરી રજા લેવા આવ્યાં ત્યારે ફરી રાજાએ એકને રહી જવાની વાત કરી. હંસ-હંસલી વિયોગ સહન કરી શકે તેમ ન હતાં તેથી રાજાને ન્યાય કરવા અને બન્નેને જવા દેવાની વિનંતી કરી. રાજાએ મુખીને કામ સોંપવાનું વિચાર્યું.

ન્યાય તોળવા રાજાએ પહેલા મુખી શામળદાસને બોલાવ્યા, સાથે બધી જમાત પણ આવી, રાજાએ પોતાની કોઈ એક પંખી અહીં જ રાખી લેવાની અને એકને જ જવાની રજા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને હંસ-હંસીની બન્નેને જવાનો ન્યાય માગવાની વાત કરી. જમાતને થયું, રાજાના મનને ગમતી વાતનો ન્યાય કેવી રીતે તોળવો. શામળદાસને પણ લાગ્યું કે ન્યાય તોળવા માટે રાજાનો વિરોધ કેમ કરવો. આથી એણે ન્યાય તોળ્યો કે હંસ-હંસલીમાંથી એક અહીં રહે, એક માનસરોવર જાય. પંખી કેમ માને ? એમણે ન્યાયનો આગ્રહ રાખ્યો અને અન્યાય થાય તો આપઘાત કરવા જણાવ્યું. રાજા બોલ્યા; 'અમે જરૂર ન્યાય તોળીશું. આપઘાત ન કરશો. પરંતુ ત્રણ દિવસ થંભી જાઓ. અમારા બીજા ત્રિકમ મુખી છે એમને બોલાવી એમની પાસે ન્યાય કરાવીશું.

બીજે દિવસે રાજાએ બીજા મુખી ત્રિકમને બોલાવ્યા અને કહ્યું; 'અમારી બીક રાખ્યા વગર ન્યાય તોળજો.' બીજા મુખી અને તેમની જમાત પણ ન્યાય ખાતર રાજાની નાખુશી વહોરવા તૈયાર ન થયા. એમણે પણ રાજાની વાત ન્યાય પ્રમાણે યોગ્ય હોવાનું સ્વીકાર્યું. પંખીઓને આ ચુકાદો માન્ય ન હતો. એ પોતાના ન્યાય માટે અડગ રહ્યા તેથી અંતે રાજા પ્રહ્લાદે ત્રીજા કેશવ મુખીને બોલાવ્યા. અને ન્યાય કરવા જણાવ્યું. કેશવ મુખીએ જમાતને બોલાવી તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો અને જણાવ્યું; આપણે ક્ષીરસાગરના નગરમાં વસીએ છીએ. આથી શુદ્ધબુદ્ધિનો વ્યવહાર (વેપાર સુધી) કરીએ' અને સત્યની સાખ માટે 'રીખીસરો' ઋષિશ્રેષ્ઠને પૂછીએ.' ત્યારે બધા જ રીખીસર

બોલ્યા, 'મુખી, અમે બધા તમારી સાથે રાજદરબારમાં આવીશું અને પરદેશી પંખીઓને રાજાની ખોટી રઢને વશ થઈને અન્યાય નહીં કરીએ. ખોટી કપટી કૂડી સાક્ષી નહીં આપીએ. ભલે રાજા રૂઠે. આપણને છોડાવવાવાળો ગુરુ છે ! અન્યાયને સાથ નહીં આપીએ. હંસ-હંસીને બંધનમાંથી છોડાવીશું. કેશવમુખીએ રીખીસરોની વાત જમાત પાસે મૂકી. બધાં પક્ષીઓને ન્યાય આપવા સંમત થયા. રાજા રૂઠે તો સામનો કરી લેવા તત્પર બન્યા.

કેશવમુખીએ પક્ષીઓના પક્ષે ન્યાય કરતાં હંસ-હંસીને છૂટાં કર્યાં, હવે આણ ન રહી. બન્ને નિર્વાણપંથે ઊડ્યાં. મુખીને શાબાશી આપતાં જણાવ્યું, તમને સ્વર્ગલોકમાં સ્થાન મળશે. આ રાજા તમને પૂછે તો અમને યાદ કરજો. રાજસભામાં જ તમારી મુક્તિ અને સ્વર્ગગમન માટે વિમાન આવશે.

રાજા પ્રહ્લાદ આ જાણીને કેશવમુખીને દરબારમાં બોલાવ્યા અને ગુસ્સે થઈ ફટકા મારવાની સજા કરી. કેશવમુખીને મારતા-મારતા આખા નગરમાં ફેરવવામાં આવ્યા. શામળદાસ અને ત્રિકમમુખી એ બેમાંથી કોઈ કેશવમુખીને બચાવવા ન આવ્યા. રાજાને ખોટો છે એમ કેમ કહેવાય ?

કેશવમુખીની પાઘડી જાહેરમાં ઉછાળી. કેશવને પકડીને સિપાઈઓ તેના ઘરે લઈ ગયા અને મુખીની પત્ની કાનબાઈને બંદીવાન બનાવી. કેશવમુખીને સાત સાત પુત્રો હતા. એમની પત્ની હતી. મુખીના પરિવારમાં એક પુત્રવધૂ સીતાબાઈ હતી

કેશવમુખીની પાઘડી જાહેરમાં ઉછાળી. કેશવને પકડીને સિપાઈઓ તેના ઘરે લઈ ગયા અને મુખીની પત્ની કાનબાઈને બંદીવાન બનાવી. કેશવમુખીને સાત સાત પુત્રો હતા. એમની પત્ની હતી. મુખીના પરિવારમાં એક પુત્રવધૂ સીતાબાઈ હતી. તે પોતાના પતિને કહેવા લાગી, 'આપણે અહીંથી ભાગી છૂટી પિયરમાં જઈએ. મારા પિતા રાજાના પ્રીતિપાત્ર છે !' પરંતુ કેશવનો પુત્ર નીડર અને અડગ હતો. એ બોલ્યો; 'તારે જવું હોય તો જા, તારા પિયર અને પડ નરકમાં !' બીજી પુત્રવધૂઓમાં રૂપબાઈ, સોમવંતી, સુંદરી વગેરે હતી તે સતપંથને વળગી રહી.

કેશવના સાત પુત્રો હતા. રાજાએ એક પછી એક પુત્રને બોલાવી પોતાના પક્ષમાં લાવવા મુખી તરીકે નિયુક્ત કરવાનું પ્રલોભન આપ્યું. પરંતુ પુત્રો મક્કમ રહ્યા. બધાએ પોતાના પિતાએ મુખી તરીકે સાચો ન્યાય કર્યો છે, એમ જણાવ્યું, મુખીપણાનું પ્રલોભન ઠુકરાવ્યું. મુખીના તુલશી, ચતુરભોજ, પીતાંબર, નરસંગ, પીતાંબર, વગેરે નામના પુત્રોને રાજસભામાં બોલાવ્યા. પરંતુ મુખીના પુત્રો પણ ન્યાયમાં અડગ રહ્યા આથી મૂળભૂત રીતે તો ભક્ત એવો રાજા પ્રહ્લાદ પણ હવે પોતાની મમત માટે રાક્ષસવૃત્તિનો બની ગયો રાજાએ કેશવમુખીનો વધ કરાવવા હુકમ કર્યો અને તેના પુત્ર-પરિવારમાંથી કોઈ પણ ભાગી ન જાય એ માટે આણ ફરમાવી. પણ રાજા એમની આ મક્કમતા જાણી મનમાં અપાર હસ્યા.

સંવત્સર પૂર્ણ થયો ત્યારે અંતે માનસરોવરથી હંસ મધરાતે રાજાના મહેલમાં આવ્યા અને જણાવ્યું : 'રાજા, હવે તમે સવારી તૈયારી રાખો.શુક્રવારે સ્વર્ગમાંથી વિમાન આવશે. કેશવમુખીને અમારા જુહાર કહેજો અને ગામ બહાર ઉતારો આપજો.'

આમ કરતાં પછી સવાર પડ્યું. કેશવને કહ્યું; 'તમે નગર બહાર નીકળો. જો ગામમાં રહ્યા તો ગુરુની આણ છે. હવે વૈકુંઠમાં જવાનું થશે.' આ સાંભળી કેશવમુખી પુત્રપરિવાર સાથે નગર બહાર આવ્યો. આખી જમાત પણ ઉચાળા ભરીને મુખી કેશવની સાથે ગઈ. થોડીવારે રાજાએ સમાચાર કહેવડાવ્યા કે પોતે પણ બહાર આવે છે, બધા આ સાંભળી વિમાસણમાં પડ્યા.

રાજા એક રાત નગર બહાર વનમાં જ રહ્યા. એમણે કેશવમુખીના સાત પુત્રોને બોલાવી કહ્યું; 'તમને બધાને મરાવીશ. એકને પણ બાકી નહીં રાખું.' પુત્રો બોલ્યા, 'રાજા, તમે તો માત્ર ધરણીના ધણી છો પરંતુ અમારી વહારે ધાનાર શ્રીનૃસિંહ તો બધાના ધણી છે.' રાજાને લાગ્યું કે આ તો મારી બધી જ રૈયત ચાલી નીકળી. આનો શો ઉપાય કરવો ? ત્યારે રાજા પ્રહ્લાદે ક્રોધથી કહ્યું : 'હું બધાનો શિરચ્છેદ કરીશ.' પ્રધાન બોલ્યા 'બધાએ અહીં વનમાં જ વાસ કરવો.' રાજાએ દુવાઈ ફેરવી કે વનમાંથી હવે કોઈ આઘા ન જાય અને રાજાજી પોતાના મહેલે પાછો આવ્યો ત્યારે શુક્રવારે મેઘની વૃષ્ટિ થઈ, હીરામોતી વરસવા લાગ્યા. રાજા પ્રહ્લાદ તૈયાર થયા. લોકોએ બારણાં વાસી દીધાં. રાજા પ્રહ્લાદ વનમાં આવ્યા અને મુખી કેશવની પાસે આવીને બેઠા. બધા રાજાની અરદાસ કરવા લાગ્યા. ત્યારે રાજા પ્રહ્લાદે કહ્યું; 'મુખી કેશવ, તૈયાર રહો. હવે વનમધ્યે સ્વર્ગનું વિમાન ઊતરશે.' આ સાંભળી કેશવ પોતાની જમાત સાથે પ્રહ્લાદ પાસે બેઠા.

સ્વર્ગભવનમાંથી વિમાન આવ્યું. રાજાએ મુખીને માન આપ્યું. આ સમયે જ ચોથા કલ્પની ચાર ઘડી ચાલતી હતી. તેનું માન-પ્રમાણ તેતાલીશ લાખ અને વીસ હજાર વર્ષનું છે. આમાંથી સત્તર લાખ વીસ હજાર વર્ષ

સતયુગનાં છે. એ આ પ્રમાણનો સાર છે. આ યુગમાં રાજા પ્રહ્‌લાદે કપરી કસોટી કરી ત્યારે જ શ્રીહરિ નૃસિંહના રૂપમાં મળ્યા. હરિના ચરિત્રના ચાર અવતાર થયા. ૧. મચ્છ, ૨. કચ્છ, ૩. વરાહ અને ૪. નૃસિંહ. આ ચોથો અવતાર ભક્તપ્રહ્‌લાદને ઉગારવા થયો. આ યુગમાં જે સતિયાએ નૃસિંહનું ધ્યાન ધર્યું તે સર્વ સતી અને ભક્ત સ્વર્ગના વિમાનમાં બેસી વૈકુંઠમાં ગયા. લોકો એમને જતાં જુએ છે ત્યારે પ્રહ્‌લાદ પણ કેશવમુખી સાથે જ સ્વર્ગમાં ગયા. મેહ વરસ્યા. આ પછીની મેઘવૃષ્ટિમાં અપાર સાપ, વીંછી વરસ્યા. એનો અનરાધાર સતત વરસાદ વરસ્યો. આ વૃષ્ટિથી સાચાને દુભવનારા બધા કષ્ટ પામ્યા. જેમણે પણ પરનિંદા કરી, ક્રોધ કર્યો તે નર્કમાં ગયા. જેમણે પુણ્ય કર્યાં એ સ્વર્ગમાં સંચર્યા.

ત્યારે ગુરુ શસ્મ એવી વાણી બોલ્યા કે તમે નરકની ખાણથી દૂર રહેજો. રાજા પ્રહ્‌લાદે વૈકુંઠમાં વાસ કર્યો. ભવની વસમી વાટ પાર ઊતરી ગયા. શ્રીનરસંગનું નામ ને એની જ ભક્તિ મનમાં રાખજો. દેવ, ઋષિ, ગુરુ, જ્ઞાનીએ આ પ્રમાણ વેદમાં લખ્યા છે. જે નરસંગની ભક્તિ કરે છે તેને તો ઋષિવરો પણ વંદન કરે છે. હરિનું નામ લેવાથી જ ભવપાર પહોંચાશે જેમ પાંચ કરોડ વર્ષ પહેલાં ભક્ત પ્રહ્‌લાદ પહોંચેલા.

આ સમયે એક પુત્રવધૂ સીતાબાઈ સિવાય પાંચ કરોડ સ્વર્ગે ગયા. આપત્તિ આવતાં જ પિયરનો પંથ પકડનાર સીતાબાઈ એકલાં જ નર્કમાં ગયાં. માટે કોઈની પણ નિંદા ન કરશો, નરકે પડશો અને ત્યાં સાપ વીંછી વરસે છે, બધાના પ્રાણ શોષે છે.

સીતાબાઈ નર્કમાં ગયાં એમની માથે પચાસ પુરુષને કષ્ટ આપવા મૂક્યા. કોઈએ એને ઘરમાં રાખી, માર માર્યો, એક પુરુષ આવી દહીંવલોણા જેમ વલોવી, બીજીએ વઢવાડ કરી, ત્રીજો વળી એને ઊંચે બાંધીને મારે ત્યાં એક બાઈનું જોર કેટલું ચાલે ? ચોથો પુરુષ નીચે આગ ભરે, પાંચમો એમાં આગ નાખે, આગની જ્વાળા ઊંચે ચડે, છઠ્ઠો પુરુષ છાના માર મારે – હવે સીતાબાઈ ભલે બાપના ઘરે જતી ! એના શરીર પરથી ચામડી ઊતરે છે ને અગ્નિ દઝાડે છે સાતમો તો સુરિનો સાજ કરે, પરનિંદાનું આ પરિણામ માટે એનાથી વેગળા રહી શ્રીનરસંગનું નામ લેજો. આઠમો ઉપઘાત કરે, નવમો દાગવેદે, દશમો ઘરમાં સાપ-વીંછી ભરે ત્યાં સીતાબાઈ શું કરે ? લોઢાં ચાંપે.

રાજા પ્રહ્‌લાદની માતા કેસરના બંધ તૂટ્યા. કષ્ટ બહુ પડ્યાં પરંતુ હરિ વહારે ધાયા. પ્રહ્‌લાદ ભવપાર ઊતર્યા. મૂળબંધમાં આ બધી વાત લખી છે. તે અક્ષરના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ છે. શૂન્યકાળમાં તો સ્વામી પોતે જ એક હતા

આવા તો પચાસ મળ્યા યાતનાદાયક ! બાઈને સાસરે સુખ હતા તે મૂકી પિયર ગઈ. સંસારનું સુખ તો ઘડીમાત્ર, કાયમી સુખ તો સ્વર્ગ જ આપે. જે કેશવની સાથે રહ્યા તે સ્વર્ગે સંચર્યા. એક નારી સિવાયના પાંચ કરોડ બધા જ સ્વર્ગમાં ગયા.

ગુરુ કહે છે મુનિવરની વાણી સાંભળો, મૂળબંધનું એ જ છેલ્લું એંધાણ છે. જાઈલાં કલ્પની છત કરી પાંચ કરોડ જંખ એમાં વળી ત્યારે નવ્વાણુ કરોડ રીખીસર તેમાં એક નારી જ નરકમાં ગયેલી. બાઈ આ વાત ચિત્તમાં ધરો અને ચેતો બીજો ફેરો ટળી જશે. પ્રહ્‌લાદે ભક્તિ કરી અને સરગાપુરી મેળવી.

મૂળબંધ જેણે 'મૂળબંધ'ની સાક્ષી સાંભળી છે તે બધા જ સ્વર્ગમાં ગયા. 'હંસલી' છે તે 'હંસ'ની પત્ની (વર વહુવારુ) છે એમ જાણવું ભક્તિનું રૂપ આ મુજબ પ્રમાણનું. મૂળબંધની આ શાખ છે. જ્યારે હજુ કલ્પ બેઠો ન હતો ત્યારે...

હવે કલ્પની ચાર ઘડી રહી છે. તેમાં પ્રહ્‌લાદ થયા. ઋષિવરોની તમે સાચી વાણી સાંભળો. ભક્ત જ હરિનો આત્મા છે. જેના ઘરમાં દેવનારાયણ છે તેને જ સહુ વંદન કરે છે.

રાજા પ્રહ્‌લાદની માતા કેસરના બંધ તૂટ્યા. કષ્ટ બહુ પડ્યાં પરંતુ હરિ વહારે ધાયા. પ્રહ્‌લાદ ભવપાર ઊતર્યા. મૂળબંધમાં આ બધી વાત લખી છે. તે અક્ષરના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ છે. શૂન્યકાળમાં તો સ્વામી પોતે જ એક હતા. ત્યારે ગુરુ પાસે વિશેષ શીખ્યા. ગુર કહે – આપણે જ શૂન્યકાળમાં રહ્યા, ત્યારે રચનાની બીજી કોઈ જાળ-જંજાળ ન હતી. ત્યારે નરનંદ ગોવિંદ વાણ ઉચ્ચારે છે અને 'થડ'ને તેઓ સોળગણા પ્રમાણવાળું કરે છે. તે સમયે ગુર કેવળાશીએ પૂછેલું સ્વામી ! થડ ક્યાં છે તે અમને દેખાડો ત્યારે નૃસિંહ કૈલાશમાં આવ્યા અને સોળ થડ ગુરની પાસે લાવ્યા. ત્યારે ગુર કેવળાશીએ આ સૃષ્ટિ-જગતની રચનાનો ખેલ જોયો. આની જ નિશાની અક્ષરના રૂપમાં મૂળબંધમાં લખ્યું છે. સ્વામીની રચનાનો પાર નથી પરંતુ ભક્તિ કરો તો ભવપાર ઊતરો.

(ફલશ્રુતિ)

જે નર-નારી સાંભળે તે ભવપાર ઊતરે. જે નર-નારી એક ધ્યાને રહેશે તે ગુરનું માન પામશે. જે કોઈ ગુરની વાણી એક ધ્યાને સાંભળશે તેની વાણીમાં કરોડો શબ્દો

સિદ્ધ થશે. જે કોઈ ગિનાનના શબ્દે-શબ્દની પ્રશંસા કરશે તેના ભવોભવની ખાણમાં પડવાના ફેરા ટળશે. ગુરુના મુખે ગિનાન સાંભળી જે દાન કરશે તેને તેડવા સ્વર્ગમાંથી વિમાન આવીને ઊતરશે. અને વિમાનમાં વૈંકુઠ પહોંચશે. આવા ભક્તજન ગુરુ કહે છે કે અમારો દાસ છે.

ગુરુ શમ્સે આ વાણી વીમરસ (વિમર્શ) ભાખી છે, ગુરુ કહે છે કે મુનિવરો 'મૂળબંધ'નું છેલ્લું આ એંધાણ (પ્રસ્તુત રચના) છે.

કથાનકનાં મૂળ અને ઘટકો

અહીં કેન્દ્રમાં ભક્ત પ્રહ્‌લાદના આખ્યાનની પૌરાણિક કથા છે. પરંતુ અહીં જરા જુદી રીતે પીર શમ્સે કથાનું નિર્માણ કર્યું છે. આરંભમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી આપી છે અને પછી તેના ઉત્તરાર્ધમાં એની સાથે હંસ-હંસીની દૃષ્ટાંત કથાને સાંકળવામાં આવીછે.

આરંભની શૂન્યકાળથી વિવિધ કલ્પની રચનાની કથામાં પુરાકથાના વિશ્વોત્પત્તિના ઘટકનો જ ઉપયોગ થયો છે. ઘટ-પાટ ઉપાસનામાં પૃથ્વીની રચના અને પુરાણોમાં જે કલ્પ, યુગ અને તેના સ્પ્ટાદિના ઘટકો છે તે જ અહીં પ્રયોજવામાં આવ્યા જણાય છે. મારી દૃષ્ટિએ હંસ-હંસલીના રૂપકના માધ્યમથી આખરે મૂળ વાતને એમાં સમાવિષ્ટ કરી લઈને કથાનું નિર્માણ કરવું એ ઇસ્માઇલી કથાની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

આરંભની શૂન્યકાળથી વિવિધ કલ્પની રચનાની કથામાં પુરાકથાના વિશ્વોત્પત્તિના ઘટકનો જ ઉપયોગ થયો છે. ઘટ-પાટ ઉપાસનામાં પૃથ્વીની રચના અને પુરાણોમાં જે કલ્પ, યુગ અને તેના સ્પ્ટાદિના ઘટકો છે તે જ અહીં પ્રયોજવામાં આવ્યા જણાય છે

ભક્ત પ્રહ્‌લાદની પુરાણોક્ત કથા અનુગામી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્ત પ્રહ્‌લાદ વિષયક વિવિધ આખ્યાનની પરંપરાને જ અનુસરે છે અને તેમાં ૧. મૂળનક્ષત્રમાં જન્મતા પુત્રથી પિતાનો ઘાત અને રાજ્ય ત્યાગ. જોશીની ભવિષ્યવાણી ૨. આવી ઘાતક પરિસ્થિતિનો નિવારણાર્થે પતિએ કરેલો પત્ની-સંતાનનો ત્યાગ ૩. દિવ્ય સંતાનના વનમાં થતાં ઉછેરમાં ઈશ્વર અને પ્રકૃતિની સહાય, ૪. પોતાની જ ભક્તિ અને નામસ્મરણ કરવાની ફરજ પાડતા રાજાની સામે એના જ પુત્રનો વિરોધ, ૫. ભક્તના કષ્ટને દૂર કરવાના દૈવીતત્ત્વ-ઈશ્વરીય શક્તિના ચમત્કારો (અ) જમીનમાં ઊંડે જીવતા દટાયેલાને ઉગારવા માટે ભૂગર્ભમાં જ નગરની સવલતોની રચના (બ) જળમાં ડુબાડાતી નિર્દોષ વ્યક્તિનો જળચર હંસદ્વારા બચાવ અને સંરક્ષણ (ક) અગ્નિમાં પડેલાનો બચાવ. (ડ) ગરમ ધખધખતા થાંભલાને કીડી પણ હારબંધ ચાલી શકે તેવો શીતળ બનાવવો. (ઈ) થાંભલો ફાડીને ઈશ્વરનું પ્રગટવું વગેરે કથાઘટકો છે અને તે અનુષંગે અમર્ત્યનું વરદાન પામેલા દૈત્યને મારવાની યુક્તિનો રોચક કથાઘટક છે. આ સાથે જ અશક્ય શરતોનું પાલન કરીને ધારેલું પરિણામ સિદ્ધ કરવાની કથાયુક્તિ Story deviceનો ઇનયોગ થયો છે. હિરણ્યકશ્યપે ૧. કોઈ નર કે પશુના હાથે મૃત્યુ ન થાય, ૨. દિવસ કે રાતે મૃત્યુ ન થાય, ૩. ઘરમાં કે બહાર - છત નીચે કે આકાશનીચે મૃત્યુ ન થાય, ૪. અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લોખંડ-લાકડું કશાથી મૃત્યુ ન થાય એવું વરદાન છે. આ વરદાનની શરત પળાય છતાં દૈત્યનો વધ થાય એ માટે ૧. નારાયણ પોતે જ નર અને સિંહ એ બન્નેમાં સંમિશ્ર એવા નૃસિંહ રૂપે જન્મે છે. ૨. થાંભલો ફાડીને એનું સ્વયં પ્રાકટ્ય-પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ૩. દિવસ-રાત ન ગણાય એવા સંધ્યાકાળે વધ થાય છે. ૪. ઘર કે બહાર ન ગણાય એવા ઉંબર પર મરાય છે, ૫. કોઈ લોખંડ-લાકડાનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર કે અગ્નિઆદિ વગર નખથી છાતી ચીરી ઘાત થાય છે.

ઉત્તરાર્ધની હંસ-હંસીની કથામાં હંસ કેવળ મોતીનો ચારો ચરે છે એવી માન્યતા તથા પાપ-પુણ્ય અને સ્વર્ગ-નર્ક, સ્વર્ગનાં સુખ અને નર્કની યાતનાના પ્રચલિત ઘટકોનો સૂઝપૂર્વક ઉપયોગ થયો છે. કથા એથી સવિશેષ રસપ્રદ બની છે.

'તીર્થ' ૨૬૪, જનકપુરી, યુનિવર્સિટી રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫ (ગુજરાત)
મો. ૯૮૨૫૦૭૫૦૭૮